

Short Masnavi in Persian Literature (until the Eighth Century)

Mahdi Dehrami *

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Jiroft University, Jiroft, Iran

Abstract

Masnavi format is usually used in composing long narrative poems and extensive topics due to the freedom in rhyme and line and the unlimited number of verses, and traditional rhetorical scholars have always referred to the length of Masnavi format poems. Nevertheless, there are very short Masnavi in Persian literature; the number of verses does not even reach ten verses. The purpose of this article is to study the course and content of this type of poem, its rhetorical aspects, and the reasons for the poet's tendency to compose them. The writing of these poems began in the sixth century, and until the eighth century, nearly a hundred short Masnavi have been written on topics such as praise, short and request letters, recording the poet's experiences, and appropriate poems. Educational needs, the desire of poets to find common meanings in non-stereotyped forms, diminishing the importance of eloquent language in poems, the needs and desires of audiences, increasing the intimacy of tone and popularity, and the Masnavi format have played an effective role in poets' tendency to compose short Masnavi.

Keywords: Masnavi, Lyrical Literature, Short Masnavi, Meter.

1. Introduction

Masnavi, as they have said, is used for long stories and anecdotes (Qeis Razi, 1314). Although this style existed in Arab literature before Persian (Dahrami, 2018), its evolution and excellence took place in

---

* Corresponding Author: dehrami3@gmail.com

How to Cite: Dehrami, M. (2023). Short Masnavi in Persian Literature (until the Eighth Century). *Literary Text Research*, 27(98), 297-324. doi: 10.22054/LTR.2021.55257.3167.

Persian literature, and Persian poets were able to use its features to write long epic, lyrical, and didactic stories. In contrast to this feature, short Masnavis with limited verses can be seen in the poets' Divan (book of poems). Short Masnavis in this research mean Masnavis whose number of verses is usually less than one hundred verses (and rarely more than that), and in addition, it is considered that they do not have preface elements (such as Tahmidyah and Naat-e Rasool (PBUH) and the like). It is not considered an independent poem that the poet has published as an independent book; therefore, these poems, like a Ghazal or an ode, a quatrain, etc., have a place in the heart of the poet's Divan. This article seeks to show what topics short Masnavis were written on. From what century did it start, and even though other styles are more suited to non-extensive and broad topics, what were the reasons for the poets' tendency towards short Masnavis?

2. Literature Review

It seems that the first person to write an independent work in the field of Masnavi was Ali Ebrahim Khalil Khan Banarasi, who dedicated his summary of words to the lives of approximately seventy-seven poets of Masnavi and a summary of 188 Masnavis. Another piece of research was carried out by Molavi Agha Ahmad Ali Ahmad, the owner of Haft Aseman Tazkirah, who brought the lives and works of more than ninety Masnavi authors into his work. In recent decades, this important poetic form has been examined many times. Mohammad Ali Tarbiat conducted the first research of this century and published the result in a series of articles (eight articles) titled "Iranian Masnavi and Masnavigouyan" in Mehr magazine. Unfortunately, in this research, no attention has been paid to shortened Masnavis, and as far as the author knows, no research has been done in this field.

3. Methodology

This research has been carried out using the descriptive-analytical method and is based on data extracted from library studies. 101 short Masnavis were collected and analyzed by referring to Divan and the complete works of different poets up to the 8th century.

A look at the history of Persian literature shows that many Masnavis are short and sometimes have less than ten verses. According to what is available, short Masnavis started in the sixth century, and up to the eighth century, a total of 101 short Masnavis by different poets remained. The longest Masnavi has 125 verses and is by Kamaluddin Ismail, and the smallest has 2 verses, and the number of them is 27 and is by poets such as Hassan Dehlavi and Saadi. One of the oldest short Masnavis was written by the author of Chahar Maqaleh (four articles written in 550/551). and he included two of his verses in Chahar Maqaleh:

بسا جایی که محمودش بنا کرد   که از رفعت همی با مه مرا کرد
 نبینی ز آن همه یک خشت بر پای   ثناء عنصری مانده ست بر جای
 (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۶)

One of the effective motivations for the tendency of poets towards short Masnavis is the emergence of successful examples of long Persian works in the form of Masnavis in various literary genres, to such an extent that poets who have not sought to compose long Masnavis. Due to the existence of popular and successful works in the form of Masnavi, they have also turned to it for composing short poems.

The characteristics of the Masnavi format have also been effective in the spread of short Masnavis. The most suitable format for anecdote poems is Masnavi, and many of the most famous Persian poems also contain anecdotes. From this point of view, when a poet does not want to write a long verse containing various anecdotes if he intends to compose a short anecdote, he uses this form again under the influence of those verses. Another reason for this tendency is the poet's short experiences. Sometimes the poet's experience is not short enough to be included in the form of quatrains, two verses, and one verse, nor is it wide enough to be expressed in an ode. This issue has caused the poet to be inclined towards the form of Masnavi, which has no limit in terms of quantity.

In terms of content, short Masnavis include various topics such as educational, praise, anecdotes and short stories, letter writing, and describing the current situation and experiences of the poet. Some of the

poems are in the form of poems and short letters with different topics. One of the oldest examples of it is a Masnavi by Zaheer Faryabi in seventeen verses addressed to Ghazal Arsalan. Another type of short Masnavis is the description of the speaker's personal emotions and feelings and his approach to his own or others' experiences, which is usually written in a short and non-narrative manner. Madh (praise) is one of the other topics of short Masnavis, which entered this type of Masnavis from the 7th century, as Hassan Dehlavi dedicated several Masnavis to praise. A significant part of the short Masnavis consists of special poems. These occasions include things like marriage, birth, the construction of places and mansions, etc. Hassan Dehlavi is one of the poets who paid much attention to these topics in his Masnavis. Some poets have recorded moral issues or educational topics in short Masnavis without writing independent verses with educational goals. Among these poets is Ibn Yamin, who chose the Masnavi as the form of the stanza to express his teachings and sermons and wrote several short moral Masnavis.

4. Conclusion

Although the form of Masnavi is mostly used for writing long narrative poems and extensive topics, there are many examples in the Divan (book of poems) of some poets that are short and have few verses. The tendency of poets toward this type of poetry has various reasons. The provision of more freedom in this format, educational and teaching needs, expressing meanings in new structures and formats, diminishing the importance of fancy language in poems, adding the intimacy of the tone, the needs and desires of the audience, and the prevalence and popularity of the form of Masnavi are among these reasons. The beginning of the short Masnavis is from the 6th century, and it has reached the audience in the form of poetic letters. After that, various subjects have been used by poets in composing Masnavis. Recording of the poet's experiences, the order of short and independent stories, praise, poetic letters, advice and sermons, and educational topics are among other topics of short Masnavis.

مثنوی‌های کوتاه در ادب فارسی (تا قرن هشتم)

مهدی دهرامی * | دانشیار، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه جیرفت، جیرفت، ایران

چکیده

معمولاً از قالب مثنوی به دلیل آزادی در کاربرد قافیه و ردیف و محدود نبودن تعداد ابیات در سرودن اشعار بلند روایی و مباحث مبسوط استفاده می‌شود و علمای بلاغت نیز همواره اشاره به بلندی اشعار قالب مثنوی داشته‌اند. با وجود این، در ادبیات فارسی مثنوی‌های بسیار کوتاهی وجود دارد که عدد ابیات آن به ۱۰ نیز نمی‌رسد. هدف این مقاله بررسی سیر و محتوای این نوع اشعار، جنبه‌های بلاغی و دلایل گرایش شاعر به سرودن آن‌هاست. سرودن این اشعار از قرن ششم آغاز شده و تا قرن هشتم نزدیک به ۱۰۰ مثنوی کوتاه در موضوعاتی مانند مدح، تعلیم، نامه‌های کوتاه و تقاضایی، ثبت تجربیات سراینده و اشعار مناسبتی سروده شده است. نیازهای آموزشی و تعلیمی، تمایل شاعران به پرداخت معانی رایج در قوالب غیر کلیشه‌ای، کم‌رنگ شدن اهمیت زبان پرطمطراق، تمایلات مخاطبان، افزودن صمیمیت لحن و رواج و محبوبیت قالب مثنوی در گرایش شاعران به سرودن مثنوی‌های کوتاه نقش مؤثری داشته است.

کلیدواژه‌ها: مثنوی، ادبیات غنایی، مثنوی‌های کوتاه، عروض.

مقدمه

مثنوی منسوب به مثنی است که آن را معدول از اثین اثین می‌دانند و معادل ترجمه فارسی آن دو دو یا دوتایی است (ر. ک: غیاث اللغات). به این قالب مزدوج نیز گویند (ر. ک: تهنوی، ۱۹۹۶، ج ۱۴۵۵: ۲) که از نظر لغوی به معنای باهم جفت شده و قرین شده آمده است (منتهی‌الارب، ذیل مزدوج). از نظر اصطلاحی «شعری است که بنای آن بر ابیات مستقل مصرع باشد و شعرای عجم آن را مثنوی خوانند از بهر آنکه هر بیت را دو قافیت لازم است» (قیس رازی، ۱۳۱۴: ۳۰۸).

مثنوی آن‌چنان که از گذشته مشهور بوده «در قصص مطول و حکایات دراز که نظم آن بر قافیتی معین متعذر باشد استعمال کنند» (قیس رازی، ۱۳۱۴: ۳۰۸). این قالب در ادب عرب پیش از فارسی وجود داشته (ر. ک: دهرامی، ۱۳۹۸: ۲۲۲)، اما تکامل و تعالی آن در ادب فارسی انجام گرفته است و شاعران فارسی توانسته‌اند با استفاده از ویژگی‌های آن از جمله عدم محدودیت در قوافی و محور عمودی، داستان‌های حماسی و غنایی و تعلیمی بلندی را بسازند. در مقابل این خصوصیت در دیوان شاعران مثنوی‌های کوتاهی دیده می‌شود که ابیاتی محدود دارند. مقصود از مثنوی‌های کوتاه در این تحقیق، مثنوی‌هایی است که معمولاً تعداد ابیات آن‌ها کمتر از ۱۰۰ بیت (و بندرت بیش از آن) است و علاوه بر آن، نظر به اینکه فاقد اجزای مقدمه (همچون تحمیدیه و نعت رسول (ص) و امثالهم) است، منظومه‌ای مستقل محسوب نمی‌شود که شاعر آن را به عنوان کتابی مستقل منتشر ساخته باشد؛ از همین رو، این اشعار، همانند یک غزل یا قصیده و رباعی و... در دل دیوان شاعر جای گرفته است.

این مقاله در پی آن است که نشان دهد مثنوی‌های کوتاه در چه موضوعاتی سروده شده است؟ سیر آن از چه قرنی آغاز شده و با آنکه قوالب دیگر تناسب بیشتری با موضوعات غیرمبسوط و گسترده دارد، علل گرایش شاعران به مثنوی‌های کوتاه چه بوده است؟

۱. پیشینه پژوهش

به نظر می‌رسد نخستین کسی که اثری مستقل در زمینهٔ مثنوی سرایی نگاشته علی ابراهیم خلیل خان بنارسی است که تذکرهٔ خلاصه‌الکلام خود را به زندگی تقریباً ۷۷ شاعر مثنوی سرا و تلخیصی از ۱۸۸ مثنوی اختصاص داده است.

تحقیق دیگر را مولوی آقااحمد علی احمد، صاحب تذکره هفت آسمان به انجام رسانده که در اثر خود زندگی و آثار بیش از ۹۰ نفر از صاحبان مثنوی را آورده است. در دهه‌های اخیر نیز این قالب شعری مهم بارها بررسی شده است.

از نخستین تحقیقات این سده را محمدعلی تربیت انجام داده و نتیجه را در سلسله مقالاتی (هشت مقاله) با عنوان «مثنوی و مثنوی گویان ایرانی» به چاپ رسانده است. در این تحقیقات متأسفانه توجهی به مثنوی‌های کوتاه نشده و تا جایی که نگارنده می‌داند تاکنون پژوهشی در این زمینه انجام نگرفته است.

۲. روش^۱

این تحقیق به روش توصیفی-تحلیلی و مبتنی بر داده‌های مستخرج از مطالعات کتابخانه‌ای انجام گرفته است. ابتدا با مراجعه به دیوان و کلیات شاعران مختلف تا قرن هشتم، ۱۰۱ مثنوی کوتاه جمع‌آوری شد. شاعرانی چون کمال خجندی، حسن دهلوی، ظهیر فاریابی، عبید زاکانی، کمال‌الدین اسماعیل، نزاری قهستانی، ابن یمین، سعدی، امیر خسرو و حافظ صاحب این نوع مثنوی‌ها هستند. البته از برخی شاعران اولیه چون فرالاولی، شاکر بخاری، ابوالموید بلخی، رودکی و عنصری و... نیز ابیاتی در قالب مثنوی در لابه‌لای فرهنگ‌ها دیده می‌شود، اما از آنجا که به صورت پراکنده است و نمی‌توان در مورد بلندی و کوتاهی آن‌ها نظر داد و ممکن است ابیاتی باقی‌مانده از منظومه‌های بلند و مستقلاً باشد در این شمار قرار نگرفت.

۳. بحث

قالب مثنوی را متناسب موضوعات بلند و گسترده دانسته‌اند، آن چنان که مؤلف بدایع‌الافکار به همین نکته اشاره کرده است: «این نوع شعر در قصص و اخبار و حکایات

و تواریخ استعمال کنند از آن جهت که نظم وقایع و مطولات احوال بر یک قافیه از قبیل مستحیلات است چون شاهنامه و مانند آن» (کاشفی، ۱۳۶۹: ۷۲).

علاوه بر قصه‌سرایی در موضوعات غیرداستانی نیز ادبیات تعلیمی و منظومه‌های عرفانی و آموزشی که شاعر در پی تبیین فکر و غرضی واحد و در عین حال مبسوط بوده از این قالب استفاده شده است. با وجود این، نگاهی به تاریخ ادبیات فارسی نشان می‌دهد، بسیاری از مثنوی‌ها کوتاه و گاه دارای کمتر از ۱۰ بیت است.

در ادبیات عرب، برعکس ادبیات فارسی، مثنوی‌ها ابتدا کوتاه بوده است. مزدوج در واقع شکل گرفته از رجز است و رجز در ابتدا کوتاه و دارای دو سه مصرع بوده و به گفته ابن‌رشیق، الاغلب عجلی (وفات ۲۱ ق) و العجاج (وفات ۹۰ ق) نخستین کسانی بوده‌اند که بر طول رجز افزوده‌اند (ابن‌رشیق، ۱۴۰۱). صرف نظر از منظومه‌هایی مانند کلیله و دمنه از ابان اللاحقی که صولی آن را دارای ۱۴ هزار بیت دانسته است (ر. ک: الصولی، ۲۰۰۴: ۴۶-۴۷)، آنچه از اشعار مزدوج شاعران عرب باقی مانده، اکثر کوتاه است و بندرت مثنوی‌های بلند سروده شده است. ارجوزه «باسم الاله» از عبدالله ابن معتر (۲۹۶-۲۴۹ ق) دارای ۱۲۴ بیت است یا مزدوج ولید بن یزید (وفات ۱۲۶ ق) که در الاغانی ابوالفرج مذکور است، آن گونه که گفته‌اند بر منبر خوانده و به احتمال زیاد کوتاه بوده است (ر. ک: الاصفهانی، ۱۹۹۴، ج ۷: ۲۸۳).

متأسفانه تذکره‌نویسان اولیه فارسی همچون عوفی و دولت‌شاه در ذکر اشعار قالب مثنوی حتی ابیات منظومه‌های بلند به شدت امساک کرده‌اند و باقی ماندن ابیات برخی منظومه‌ها و مثنوی‌ها را باید مدیون نویسندگانی همچون صاحبان فرهنگ‌ها بود و براساس آن‌ها نیز نمی‌توان در مورد بلندی یا کوتاهی اشعار با قطعیت اظهار نظر کرد، اما این احتمال وجود دارد که تا قبل از قرن ششم نیز مثنوی‌های کوتاهی سروده شده باشد. از جمله در مجمع‌الفرس سروری و فرهنگ جهانگیری در شاهد مثال واژه «برم» (تالاب و گوی بزرگ) آمده: «شهید بلخی گوید در صفت چشمه عشق‌افزا:

چون تن خود به برم پاک بشست   از مسامش تمام لؤلؤ رست
نرم‌نرمک ز برم بیرون شد   مهرش از آنچه بود افزون شد

(سروری، ۱۳۳۸: ذیل برم)

سرعت شعر چنان زیاد است که به نظر نمی‌رسد جزیی از منظومه‌ای روایی بلندی باشد که معمولاً در این موارد با توصیفات، شعر را طولانی‌تر می‌سازند. در تذکره‌ها و منابع دیگر نیز منظومه‌ای به شهید بلخی منسوب نشده است و به نظر می‌رسد این شعر از مقولهٔ مثنوی‌های کوتاه توصیفی باشد؛ به ویژه اینکه صاحبان فرهنگ‌های مذکور اشاره کرده‌اند در صفت چشمهٔ عشق‌افزا. به هر حال این ابیات پراکندهٔ مندرج در فرهنگ‌ها را نظر به قطعی نبودن میزان بلندی آن‌ها در نظر نگرفته‌ایم.

براساس آنچه موجود است، این نوع شعر از قرن ششم آغاز شده و تا قرن هشتم در مجموع ۱۰۱ مثنوی کوتاه از شاعران مختلف بجا مانده است. بلندترین مثنوی ۱۲۵ بیت و از کمال‌الدین اسماعیل و کوچک‌ترین آن‌ها دارای ۲ بیت و تعداد آن‌ها ۲۷ مورد و از شاعرانی چون حسن دهلوی و سعدی است. از کهن‌ترین مثنوی‌های کوتاه را صاحب چهار مقاله (تألیف در ۵۵۱/۵۵۰) سروده و دو بیت خود را در چهار مقاله گنجانده است:

بسا جایی که محمودش بنا کرد   که از رفعت همی با مه مرا کرد
نبینی ز آن همه یک خشت بر پای   ثناء عنصری مانده ست بر جای

(نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۶)

این شعر، ترجمهٔ شعری از ابوسعید منصور محمد عاصمی است که در لباب‌الالباب نیز به آن اشاره شده است (ر. ک: عوفی، ۱۳۲۴: ۱۴). شعر عاصمی در قالب قطعه است، اما نظامی آن را به مثنوی برگردانده و این از یکسو نشان‌گر توجه نظامی به این قالب و از سوی دیگر رواج مثنوی کوتاه در قرن ششم است که کم‌کم به جای قوالب دیگر نیز به کار می‌رفته است. در همین قرن، ظهیر فاریابی حضور دارد که در دیوان او نیز می‌توان از نخستین مثنوی‌های کوتاه را دید. وی دو مثنوی یکی در ۱۷ بیت و دیگری در ۴۱ بیت دارد. تعداد آن‌ها اندک است اما در مقابل تعداد غزلیات او که شمار آن به ۱۰ غزل می‌رسد، قابل توجه است. مثنوی نخست را به مدح قزل ارسلان اختصاص داده و در پایان از او تقاضای انعام داشته است. مثنوی دوم در وصف ماجرای عاشقانه خود و دوری از معشوق است. پس از او، شاعر دیگر این قرن؛ یعنی ابن یمین نیز ۱۲ مثنوی کوتاه که همهٔ آن‌ها درون مایهٔ تعلیمی دارند، سروده است.

قرن ششم دوره گذار از سبک خراسانی به عراقی است و شروع مثنوی‌های کوتاه یا غزلیات اندک در شعر برخی شاعران نوعی تجربه است به منظور خروج از سیطره قصاید و قطعات و وارد ساختن آن مضامین در قالب‌هایی چون مثنوی.

یکی از انگیزه‌های مؤثر در گرایش شاعران به مثنوی‌های کوتاه، پدید آمدن نمونه‌های موفق از منظومه‌های بلند فارسی در قالب مثنوی در انواع مختلف ادبی است به حدی که شاعرانی که در پی سرودن منظومه‌های بلند نبوده‌اند، نظر به وجود آثار موفق و رایجی در قالب مثنوی برای سرایش اشعار کوتاه نیز به سمت آن رفته‌اند؛ به ویژه آنکه برخی از مثنوی‌های کوتاه همچون ساقی‌نامه‌ها به گونه‌ای متأثر از منظومه‌های بلندی چون اسکندرنامه نظامی است. یا برخی مثنوی‌های کوتاه این‌یمن آن‌چنان که خواهد آمد در موعظه و در وزن حدیقه الحقیقه سنایی و متأثر از آن است.

خصوصیات قالب مثنوی نیز در رواج مثنوی‌های کوتاه مؤثر بوده است. مثنوی، مناسب روایت پردازی است. بسیاری از این مثنوی‌ها همچنان که در ادامه خواهد آمد، در بردارنده روایتی کوتاه است که شاعر در آن به نظم حکایتی پرداخته است. مناسب‌ترین قالب برای نظم حکایت، مثنوی است و بسیاری از مشهورترین منظومه‌های فارسی نیز مشتمل بر حکایت است. از همین نظر وقتی شاعری بی‌آنکه بخواهد منظومه‌ای بلند و مشتمل بر حکایات مختلف همچون بوستان و مخزن الاسرار و حدیقه الحقیقه بسراید، اگر قصد منظوم ساختن یک حکایت کوتاه داشته، متأثر از آن منظومه‌ها، باز از این قالب استفاده کرده است.

لحن و زبان مثنوی‌ها برخلاف قصیده و قطعه معمولاً زبانی ساده و به دور از طمطراق است. همین خصوصیت نیز در گرایش شاعران نقش داشته است. در قرن هفتم مدح در مثنوی‌های کوتاه و چندبیتی نیز راه جست. رواج مثنوی‌های مدحی به نوعی نشان‌گر سعی شاعر در به کارگیری ساختار محتوایی قصیده در قالب‌های دیگر است. در برخی از این مثنوی‌ها دقیقاً ساختار رایج قصاید مدحی؛ یعنی به کارگیری تشبیب، تخلص، تنه اصلی و شریطه رعایت شده است (برای مثال ر. ک: دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۶۳). از میان شاعران قرن هفتم حسن دهلوی به این نوع شعر، توجهی خاص داشته و ۱۱ مثنوی مدحی سروده است. گرایش به این نوع اشعار مدحی کوتاه در قالب مثنوی که گاه از نظر حجم به اندازه غزل

است، نشان‌گر میل برخی ممدوحان به مدح‌های کوتاه و ارائه ساختارهای تازه مدحی است. امری که در قرن بعد در غزل نیز وارد شد و شاعرانی چون حافظ بارها در غزل نیز مدح را مندرج ساختند.

از نکات و خصوصیات قابل توجه این مثنوی‌های مدحی، درج تخلص شاعر در پایان اکثر مثنوی‌هاست که به گونه‌ای آن را به خصوصیت غزل نزدیک کرده و در نگاه کلی می‌توان گفت این مثنوی‌ها مقدمه‌ای برای تغییر ساختار مدح در شعر فارسی و گذر از قصیده به غزل است.

برخی شاعران در قالب مثنوی تقاضاهای خود را خطاب به ممدوح بیان کرده‌اند؛ موضوعی که پیش از آن معمولاً در قصاید و بیشتر در قطعات مطرح می‌شد. این موضوع را نیز می‌توان برخاسته از صمیمیت و سادگی زبان مثنوی دانست و این خصوصیت که لازمه این نامه‌هاست، شاعر را به انتخاب قالب مثنوی رهنمون شده است. این سادگی از این منظر بیشتر اهمیت دارد که برخی شاعران، متناسب با مخاطب خود که نوآموز بوده‌اند، اشعار آموزشی کوتاه را نیز در این قالب بیان کرده‌اند تا مخاطب گزاره‌ها را با سهولت بیشتری بیاموزد.

از علل دیگر این گرایش، وجود تجربیات کوتاه شاعر است. گاه تجربه شاعر نه به اندازه‌ای کوتاه است که در قالب رباعی و دو بیتی و فرد گنجانده شود و نه در حدی گسترده که بتوان در قصیده بیان کرد. این موضوع موجب شده شاعر به سمت قالب مثنوی گرایش یابد که از نظر کمیت محدودیتی ندارد. نمونه‌های این موضوعات در ادامه خواهد آمد و از ذکر آن در اینجا صرف نظر می‌شود.

۴. اوزان مثنوی‌های کوتاه

تعداد اوزان بالفعل و بالقوه شناخته شده را ۶۵۴ وزن و تعداد اوزانی را که تاکنون در آن‌ها شعر سروده شده است (نه اوزانی که احیاناً عروضیان در آن‌ها شعر سروده‌اند) ۳۰۷ وزن برشمرده‌اند (ر. ک: وحیدیان کامیار، ۱۳۸۳: ۲۹۶). برخی نیز اوزان پرکاربرد را ۳۱ وزن دانسته‌اند (ر. ک: شمیسا، ۱۳۷۹: ۳۶). تنوع وزن در مثنوی بسیار کمتر از این تعداد است. اوزان بلند در مثنوی کاربرد ندارد. تهانوی می‌نویسد: «من الاستقراء يعلم أن الشعراء لا ينظمون الشعر المثنوی فی الأبحر الكبيرة مثل بحر الرجز التام و الرمل التام، و الهزج التام،

و أمثالها» (تهانوی، ۱۹۹۶، ج ۲: ۱۴۵۵). شاید به این دلیل که شاعر همچون قوالب دیگر محدودیتی برای پرداخت سخن در محور عمودی ندارد و می‌تواند سخن را بسط و گسترش دهد و معنا را در چند بیت استمرار دهد. این در مورد اوزان بلند بوده در حالی که اوزان کوتاه نیز بسیار است و شاعران به همه آن‌ها گرایش نیافته‌اند.

مشهورترین اوزان مثنوی را هفت مورد می‌دانند. صاحب صنایع‌الجمال این هفت وزن را شامل این موارد دانسته است: سریع مطوی موقوف [مکشوف]، هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف، متقارب مثنمن محذوف، رمل مسدس محذوف، خفیف مقطوع، هزج مسدس محذوف و رمل مسدس مخبون که البته اشاره کرده در مورد اخیر کم مثنوی واقع شده مگر امیر خسرو در نه سپهر (ر. ک: جیوی، بی تا: ۱۸).

یکی از معیارهای تقسیم‌بندی مثنوی‌ها اوزان آن‌ها بوده، آن چنان که مولانا آقا احمد علی احمد تذکره خود را براساس هفت وزن مشهور مثنوی پی ریخته و او نیز اشاره می‌کند وزن اخیر کم مستعمل است (ر. ک: آقا احمد علی احمد، ۱۹۸۳: ۵).

مثنوی‌های کوتاه نیز در همان اوزان رایج سروده شده، اما تنها در پنج وزن آن؛ یعنی از رمل مسدس مخبون و رمل مسدس محذوف بهره‌ای گرفته نشده است. پرکاربردترین بحر آن خفیف و کم استعمال‌ترین بحر سریع است که در جدول (۱) ارائه شده‌اند.

جدول ۱. بسامد اوزان عروضی مثنوی‌های کوتاه

درصد بسامد	بحر و وزن
۳۶	خفیف مسدس مخبون (فاعلاتن مفاعلهن فعلن)
۳۳	هزج مسدس محذوف (مفاعیلن مفاعیلن فعولن)
۱۷	مقارب مثنمن محذوف (فعولن فعولن فعولن فعل)
۱۰	هزج مسدس اخرب مقبوض محذوف (مفعول مفاعلهن فعولن)
۲	سریع مطوی مکشوف (مفتعلن مفتعلن فاعلهن)

اکثر مثنوی‌های کوتاه در بحر خفیف درون‌مایه‌هایی از موعظه و تعلیم دارند، آن چنان که هر ۲۰ مثنوی مندرج در کلیات سعدی در این بحر، دارای محتوای تعلیمی است. پاره‌ای از این مثنوی‌ها همچون مثنوی ابن یمین رنگ و بوی حدیقه‌الحقیقه دارد:

پیش از آن دم که بود کون و مکان
همه او بود جز او هیچ نبود
در کشیده ز همه دامن ناز
بود آن گنج گرانمایه نهان
لم یکن قط هبوط و صعود
فارغ است او ز دل اهل نیاز
(ابن یمین، ۱۳۴۴: ۵۹۲)

وزن هزج مسدس محذوف با موضوعات غنایی و ترجمان احساسات و عواطف شاعری تناسب بیشتری یافته و در مثنوی‌های کوتاه نیز این امر مشهود است. وزن متقارب مثنی محذوف نیز در مثنوی‌های کوتاه عموماً به موضوعات تعلیمی اختصاص یافته است، آن گونه که ابن یمین و حسن دهلوی تمام مثنوی‌های این وزن را به موضوعات تعلیمی اختصاص داده‌اند.

۵. محتوای مثنوی‌های کوتاه

تنوع قالب در شعر فارسی موجب شده شاعران برحسب درون‌مایه و مقاصد سخن خویش با رعایت تناسب میان محتوا و قالب، برخی قالب‌ها را برگزینند و به مرور برخی از آن‌ها، متناسب موضوعاتی خاص قرار گیرد. «بین تمام اقسام سخن، مثنوی است که از همه نافع‌تر و سودمندتر و نیز وسعت و بسط آن خیلی زیاد است؛ زیرا هر نوع سخنی را می‌توان در این بحر ادا نمود خاصه برای نمایش دادن مناظر طبیعت، تمایلات و احساسات انسانی، واقعه‌نگاری، تخیل، صحنه‌ای بهتر و وسیع‌تر از مثنوی نیست» (شبللی، ۱۳۱۴: ۱۷۳). در مثنوی‌های کوتاه نیز همین امر مشاهده می‌شود.

از حیث محتوا مثنوی‌های کوتاه مشتمل بر موضوعات مختلفی چون تعلیمی و آموزشی، اشعار مناسبتی، مدح، حکایت و قصه‌های کوتاه، نامه‌نگاری و بیان وصف‌الحال و تجربیات است.

۵-۱. مکتوبات کوتاه

نامه‌نگاری‌های میان دوستان و عاشق و معشوق، سنتی دیرین است و نظر به جنبه‌های عمومی، احساسی و غنایی آن، میان مردم محبوبیت داشته است. عوفی در مورد سیفی آورده است: «تألیفی ساخته به صد عشق‌نامه که عاشق به معشوق نویسد در معانی و احوال

که میان عاشق و معشوق افتد در غایت لطف آمده است و مقبول فضلا و پسندیده امثال است» (عوفی، ۱۳۲۴: ۱۵۹). نظر به اهمیت آن، برخی شاعران به سمت نامه‌های منظوم عاشقانه و عاطفی گرایش یافته‌اند. اشاراتی به نامه‌نگاری میان عاشق و معشوق، چه در دوران اولیه شعر دری، چه دوران دیگر در دیوان شاعران دیده می‌شود:

در پیش خود آن نامه چو بلکامه نهم   پروین ز سرشک دیده بر جامه نهم
بر پاسخ تو چو دست بر خامه نهم   خواهم که: دل اندر شکن نامه نهم
(رودکی، ۱۳۷۶: ۱۲۱)

مشخص نیست این نامه‌ها منشور بوده یا منظوم. تا جایی که نگارنده می‌داند اولین شخصیتی که نامه منظوم از او در دست داریم، ابوسعید ابی‌الخیر است (ر. ک: منور، ۱۳۸۶). رواج نامه‌های منظوم در مواقع مختلف و گرایش شاعران به آن به عنوان یکی از مهم‌ترین شیوه‌های برقراری ارتباط میان یاران و احباء، موجب شده به مرور از ساختار نامه در ایجاد انواع مختلف ادبی همچون ده‌نامه، سی‌نامه و کارنامه استفاده شود. بدیهی است این اشعار، نظر به بلندی و استقلال آن‌ها در این بررسی جای نمی‌گیرند. بخشی دیگر از نامه‌های منظوم شامل مکتوبات منظوم و کوتاهی است با موضوعات مختلف و متنوع، اما نظر به کوتاه بودن و نداشتن ساختاری همچون کارنامه و ده‌نامه در آن انواع جای نمی‌گیرد.

از کهن‌ترین موارد آن مثنوی‌ای است از ظهیر فاریابی در ۱۷ بیت که خطاب به قزل ارسلان سروده و پس از مدح وی از محنت و مسکنت و محرومیت خود گفته و تقاضای انعام شاه داشته است. در میانه مثنوی، حکایتی لطیف نیز گنجانده و تقاضای خود را شیرین ساخته است:

عالمی بر فراز منبر گفت   که چو پیدا شود سرای نهفت
ریش‌های سپید را ز گناه   بخشد ایزد به ریش‌های سیاه
باز ریش سیاه روز امید   باشد اندر پناه ریش سپید
مردکی سرخ ریش حاضر بود   دست در ریش زد چو این بشنود
گفت: «ما خود در این شمار نه‌ایم   در دو عالم به هیچ کار نه‌ایم»

بنده آن سرخ ریش مظلوم است   که ز انعام شاه محروم است
(ظهیر فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۵۳)

این حکایت ظهیر مورد توجه برخی از شاعران واقع شده و عیب زاکانی در یکی از مثنویات کوتاه خود که ۳۱ بیت دارد، آن را تضمین کرده و با همان هدف درخواست و طلب انعام از پادشاه به کار برده است (ر. ک: عیب زاکانی، بی تا: ۱۱۷).
از شاعرانی که به نامه‌های منظوم توجه خاصی داشته، نزاری بیرجندی قهستانی (۷۲۱-۶۴۵) است. تاریخ نگارش نامه‌های منظوم وی نامعلوم است، اما برخی معتقدند «نزاری در سال‌های آخر عمر پس از قطع امید از کمک و مراحم شاهانه برای دریافت کمک به دیگر مقامات دولتی روی آورده است» (نزاری، ۱۳۹۶: ۱۲). نامه‌های وی لحنی انتقادی دارد و گاه از تعدی و ستم و افراط کارگزاران حکومتی گلایه دارد که از هر چیز تقاضای خراج و مالیات دارند و در برخی نیز ضمن شرح وضع پریشان خود، از بزرگان تقاضای مساعدت می‌کند:

اصل این رساله می‌دانم	گوید از قصه پریشانم
نظر تربیت دریغ مدار	که نزاری شدست زار و نزار
بنده مملوک خاندان شماس	دیر شد تا بر آستان شماس
می‌سزد گر ز روی لطف و کرم	دست رحمت در آوری به سرم

(نزاری قهستانی، ۱۳۹۶: ۱۴)

به هر طریق، نزد برخی شاعران، قالب مثنوی متناسب نامه‌نگاری واقع شده است، زیرا از یک سو صمیمیت و سادگی لازم را داشته و از سوی دیگر، کمیت ابیات آن نیز محدودیتی نداشته است.

۵-۲. ثبت تجربیات و عواطف

نوعی دیگر از مثنوی‌های کوتاه، شرح عواطف و احساسات شخصی گوینده و نوع برخورد او نسبت به تجربیات خود یا دیگری است که معمولاً کوتاه و به صورت غیرروایی سروده می‌شود. از موضوعات رایج این نوع منظومه‌ها هجو و هزل است. این اشعار در قرن ششم

رواج خاصی میان شاعران داشته و پا به پای مدح به کار رفته است. صفا در مورد شعر قرن ششم می‌نویسد: «همچنان که مدح جنبه مبالغه گرفت، هجو هم در طریق اغراق وارد شد و یکی از موضوعاتی شد که شاعران سعی داشتند حتی المقدور طبع خود را در آن بیازمایند» (صفا، ۱۳۶۹، جلد ۲: ۳۵۴).

کمال‌الدین اسماعیل منظومه‌ای در ۱۲۵ بیت دارد که در آن به هجو شهاب‌الدین عمر لبنانی، مهتر ده لبنان از قراء اصفهان پرداخته و گویا علت این هجو آن بوده که شاعر دو سفت از زر و ابریشم به امانت به نزد او گذاشته، اما باز پس نداده است:

تا زبانم به کام جنبان است	در ثنای رئیس لبنان است
چه رئیس؟ آن خسیس پر تلبیس	مایه ظلم و سایه ابلیس
آن که نامش ز ننگ پیدا نیست	در بدی و ددیش هم‌تا نیست
مردکی زشت روی گنده بغل	پای تا سر همه دروغ و دغل

(کمال‌الدین اسماعیل، ۱۳۴۸: ۴۵۰-۴۵۱)

قطعات کمال‌الدین چه از حیث تعداد چه ارزش‌های هنری قابل توجه است و وی شاعری است که مهارت زیادی در قطعه‌سرایی دارد، اما باز از مثنوی برای پرداخت این تجربه و هجو استفاده کرده است. شاید به این دلیل که با انتخاب این قالب که زبان ساده‌تری نسبت به قطعه و قصیده دارد، بهتر بتواند زشتی‌های شهاب‌الدین را به عوام نشان دهد.

از نمونه‌های دیگر این نوع شعر در دیوان ظهیر دیده می‌شود که شاعر در مثنوی ۴۱ بیتی از اینکه معشوق جوان، او را ترک گفته، گلایه‌مند و معترض است. در پایان شاعر به هزل پرداخته و از آوردن واژگان رکیک ابایی نداشته و همین امر از حس و عاطفه شعر کاسته است (ر. ک: ظهیر فاریابی، ۱۳۸۱: ۲۵۴).

حسن دهلوی نیز برخی از مثنوی‌های کوتاه را به شرح عواطف و حالات خود اختصاص داده است. این اشعار در واقع ثبت احوالات و تجربیات شاعر در موقعیت‌های مختلف است و رنگ و بوی غزل دارد و با زبانی لطیف و سرشار از احساسات بیان شده است:

دلی گم کرده‌ام باز از که جویم
نه از دل آگهم نز دلبر خویش
رسیده سیل و ره کرده به بنیاد
چه کردم تا بدین روز اوفتادم
چه گویم حال خود پیش که گویم
چه روز آمد مرا امروز در پیش
کسی فریاد خواهم نیست فریاد
چه افتاد اینک از خود نیست یاد...

(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۸۰)

حافظ علاوه بر ساقی‌نامه، مثنوی دیگری در ۳۰ بیت، مشهور به «آهوی وحشی» در بحر هزج مسدس محذوف دارد که اگرچه فروغ آن در پرتو درخشش غزلیات او کم‌رنگ شده، همانند ساقی‌نامه وی قابل توجه است و در میان مثنوی‌های کوتاه، جزو موفق‌ترین و تاثیر برانگیزترین اشعار به‌شمار می‌آید و نشان از مهارت شاعر در مثنوی‌سرایی دارد؛ اگرچه بدان متمایل نبوده است. موضوع اصلی آن شرح هجران و فراق است و از حیث معنایی منسجم است. اگرچه گزاره‌های تعلیمی نیز در آن مندرج است در مناسبت با موضوع و درون‌مایه شعر است و آن را پرورانده و شعر را از ثبت یک تجربه صرف فراتر برده و احکامی کلی و فراگیر ارائه داده است:

الا ای آهوی وحشی کجایی
دو تنها و دو سرگردان دو بی‌کس
بیا تا حال یکدیگر بدانیم
که می‌بینم که این دشت مشوش
مرا با توست چندین آشنایی
دد و دامت کمین از پیش و از پس
مراد هم بجوئیم ار توانیم
چراگاهی ندارد خرم و خوش...

(حافظ، ۱۳۲۰: ۳۵۴-۳۵۶)

این نوع اشعار تسلط منظومه‌های برجسته‌غنائی بر فضای ذهنی شاعران را نیز بازگو می‌کند؛ زیرا شاعری که در غزل یا قالبی دیگر استاد است، تحت تأثیر منظومه‌هایی چون منظومه‌های نظامی، بی‌آنکه به سمت منظومه‌سرایی برود در آن حال و هوا آزمایی می‌کند. مثنوی کوتاه دیگر، منظومه‌ای چهاربیتی از عبید زاکانی در وصف ایوان شاه ابواسحاق است که شاعر در آن به دعای ممدوح پرداخته است:

خدایا تا خم طاق دو رنگی	گهی رومی نماید گاه زنگی
خم ایوان شاه کامران را	ابواسحاق سلطان جهان را
به رفعت با فلک دمساز گردان	بد چرخ از جنابش بازگردان
در او قبله اقبال بادا	حریمش کعبه آمال بادا

(عیید زاکانی، بی تا: ۱۱۷)

۳-۵. مثنوی‌های مدحی

مدح از نخستین و پربسامدترین موضوعات شعر فارسی و محل ارتزاق شاعران و یکی از محمل‌های هنرنمایی‌های آن‌ها بوده است. در سبک خراسانی مدح مهم‌ترین غرض سرایش محسوب می‌شود که در مناسب‌ترین بستر تجلی خود؛ یعنی قصیده منعکس شده و برای قرن‌های متمادی قصیده قالب بلامنازع اشعار مدحی بوده است. از قرن هفتم مدح وارد مثنوی‌های کوتاه نیز شد. مقصود از درج مدح در مثنوی منظومه‌های بلند یا منظومه‌هایی نیست که شاعر هدفی جز مدح داشته، اما به اقتضای فردی که اثر را به او تقدیم داشته در بخش‌هایی از آن به خصوص در آستانه و مقدمه یا اختتام منظومه، او را مدح کرده، بلکه مقصود مثنوی‌های کوتاهی است که شاعر آن را به مدح اختصاص داده و گاه همان ساختار رایج قصاید مدحی در آن رعایت کرده است.

پیش از آن باید اشاره کرد، نخستین منظومه بلند مدحی به نظر می‌رسد هنرنامهٔ یمینی از عثمان مختاری باشد که تقریباً منحصر به فرد است. این اثر مشتمل بر مباحث علمی و فلسفی و بخش اعظم آن در بردارندهٔ مدح است. هدف اصلی مختاری از سرودن آن، بیشتر مدح امیراسماعیل گیلکی است. حسن دهلوی علاوه بر قصاید چندین مثنوی نیز به مدح اختصاص داده که غالباً در مدح سلطان علاءالدین خلجی است. سه مثنوی آن فتح‌نامه است؛ از آن جمله است مثنوی‌ای که در فتح دیوگیر یا همان دولت‌آباد در ۶۴ بیت سروده است (ر. ک: دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۶۰-۵۶۳). این در حالی است که در قرون پیشین، شاعرانی چون عنصری فتح‌نامه‌هایشان را در قالب قصیده می‌سرودند. حسن دهلوی در برخی از مثنوی‌ها ساختار قصاید مدحی نیز رعایت کرده است. از آن جمله است شعری که در مدح سلطان علاءالدین سروده و آغاز آن با تحمیدیه است و با ابیاتی تخلص‌وار به تنهٔ اصلی

وارد شده و از ستایش باری تعالی به مدح ممدوح وارد شده و در پایان منظومه نیز به سیاق شریطه، ابیاتی در دعای ممدوح آورده است.

... چو خواهد تا جهان بر پای دارد	جهانداران عادل را سپارد
چنانک امروز از عین عنایت	به شه بخشید ملک بی نهایت
شه اسلام شاهنشاه آفاق	به دانایی و داناپروری طاق...

(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۶۳)

این نکته نشان از کاهش اهمیت و تسلط قالب قصیده و ورود موضوعات اختصاصی آن به قوالب دیگر دارد. برخی از این مثنوی‌های مدحی بسیار کوتاه و کمتر از ده بیت دارد (از جمله ر. ک: همان: ۵۷۳ و ۵۷۱).

۴-۵. مثنوی‌های مناسبتی

بخش قابل توجهی از تجربیات شاعر، برخاسته از مناسبت‌های مختلف است که موجب سرایش اشعار مناسبتی می‌شود. از میان شاعران، حسن دهلوی گرایش خاصی به سرودن اشعار مناسبتی در قالب مثنوی و در ابیات محدود داشته است. این مناسبت‌ها شامل مواردی چون تزویج، ولادت، ساخت مکان‌ها و عمارت‌ها و امثالهم است. از آن جمله است مثنوی‌ای در تهنیت ازدواج ممدوح که به نظر می‌رسد ازدواج سلطان علاءالدین و کنولادی است:

امروز در این سعادت آباد	از غیب سعادت دگر زاد
امروز در این سرای شادی	بگشاد فلک در ایادی
خیزید و تتق به تخت بندید	قبه به طناب بخت بندید
از لطف زبان شکر فشانید	وز سلک سخن گهر فشانید

(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۷۴)

باز از این نوع است شعری که در تهنیت ولادت فرزند ممدوح (ر. ک: همان: ۵۷۵) و شعری که در عقد و ازدواج خضرخان سروده است (ر. ک: همان: ۵۷۸). گاهی شاعر

نگاهی فراگیرتر در منظومه‌های مناسبی دارد و موضوعات ماندگارتری را مدنظر قرار می‌دهد. آن چنان که در مثنوی‌های کوتاه وی در وصف میهمان‌سرا و بنای دولت‌آباد و اماکن دیگر دیده می‌شود و مملو از گزاره‌های تعلیمی است و شاعر مناسبیت را بستری برای درج تعالیم و اندیشه‌های مختلف قرار داده است:

ز دولت‌ها رسد گویی بشارت	چو مردم را شود عزم عمارت
اگر خانه به نزهت بوستان است	غرض در وی حضور دوستان است
نکویی کن به هر راهی که پویی	نکویی را چه آید جز نکویی
کریمانی که از ما پیش راندند	کرم را یادگار خویش ماندند

(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۸۷)

۵-۵. مثنوی‌های کوتاه اخلاقی و آموزشی

بخش قابل توجهی از آثار فارسی شامل مفاهیم و توصیه‌های اخلاقی و آموزشی است که چه به صورت مستقل چه در لابه‌لای آثار دیگر نمود یافته است. در این میان نیز برخی شاعران بدون آنکه منظومه‌ای مستقل با اهداف تعلیمی بسرایند، گزاره‌های اخلاقی یا مباحث آموزشی خاصی را در شعری کوتاه ثبت کرده‌اند. از جمله این شاعران ابن‌یمین است که مثنوی را مانند قالب قطعه محملی برای بیان تعالیم و موعظه‌های خود دانسته و چندین مثنوی کوتاه اخلاقی سروده است؛ در موضوعاتی چون توکل، آداب خدمت سلطان، دوره‌های مختلف عمر آدمی و برتری دشمن دانا نسبت به دوست نادان.

ابن‌یمین دو مثنوی خود را به پندهای انوشیروان اختصاص داده است. بزرگ‌ترین آن را با عنوان «انوشیروان و موبدان» به بحر متقارب مثنی محذوف و در ۱۱۵ بیت سروده است. این منظومه نظر به اینکه دارای تحمیدیه و نعت رسول (ص) و صحابه است با همه کوتاهی، منظومه‌ای مستقل محسوب می‌شود. موضوع آن پندنامه‌ای است که انوشیروان آن را برای درج در دخمه خود نگاشته و پیش از ابن‌یمین، عنصرالمعالی در قابوس‌نامه آن را آورده است (ر. ک: عنصرالمعالی، ۱۳۳۵: ۴۲-۵۰). متن هر دو تقریباً یکسان است و احتمال آن می‌رود که ابن‌یمین بر حسب قابوس‌نامه آن را به نظم آورده باشد. علاوه بر

این منظومه، مثنوی دیگری در شش بیت در کلیات او وجود دارد که آن هم به پندنامه نوشیروان اختصاص یافته و مشتمل بر چهار اندرز اوست (ر. ک: ابن یمن، ۱۳۳۴: ۵۸۹). سعدی نیز با آنکه دو اثر مستقل به تعلیم اختصاص داده، باز مثنوی‌های کوتاهی را در این زمینه سروده که تعداد آن‌ها به ۴۸ می‌رسد. بیشتر این مثنوی‌ها در وزنی غیر از وزن بوستان است؛ شاید به این دلیل آن‌ها را در بوستان مندرج نساخته و چه بسا مواردی که در بحر متقارب است، بعد از سرودن بوستان به نظم آورده، اما لحن و زبان بوستان در آن‌ها مشهود است و با موضوعات باب‌های آن تناسب دارد:

اگر هوشمندی مکن جمع مال	که جمعیتت را کند پایمال
مرا پیش از این کیسه پر سیم بود	شب و روزم از کیسه پر بیم بود
بیفکنم و روی برتافتم	وز آن پاسبانی فرج یافتم

(سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۲۳)

در دیوان برخی شعرا، مثنوی‌های کوتاهی دیده می‌شود که با انگیزه‌های آموزشی و گویا از روی تفنن سروده شده است. البته آثاری چون نصاب‌الصیبان نیز مشتمل بر مجموعه‌ای از قطعات کوتاه است، اما شاعر آن‌ها را در کنار یکدیگر قرار داده و منظومه‌ای مستقل و بلند به وجود آورده است. یکی از این مثنوی‌های کوتاه با عنوان گهریال منسوب به امیر خسرو است که تنها ۹ بیت دارد و موضوع آن چگونگی محاسبه‌ی زمان روز از طریق انگشتان است:

گر کسی پرسد ای خرد افروز	که چه رفت و چه مانده است از روز
تو بگویش بگیز ز انگشتم	آن یکی را که خواهی از دستم [مستم]
گر نر انگشت گیرد بی شک	ده بود یا که چارده یا یک
ور بگردد سر شهادت تو	شش بود یا که یازده یا دو

(امیر خسرو، ۱۳۳۶: ۳۲)

همشهری و معاصر امیر خسرو؛ یعنی حسن دهلوی نیز به این اشعار تفننی پرداخته و در دیوان او پنج مثنوی بسیار کوتاه (در مجموع ۱۵ بیت) دیده می‌شود که در آموزش مباحثی

همچون واحد میزان و تزارو و ایام سال است و گویا چنین مثنوی‌های کوتاهی مورد توجه مردم بوده است:

ز یک سیر تا یک منش بی‌درنگ   به یک بار برکش در این چار سنگ
به میزان به آید در این وزن رفت   یکی و سه و نه دگر نیست هفت
(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۸۵-۵۸۶)

۶. حکایات کوتاه و مستقل

حکایت از تمهیدات پربسامد ادبیات فارسی است که چه به صورت کتاب‌های مستقل، چه در لابه‌لای آثار ادبی، اعم از حماسی، عرفانی، غنایی و تاریخی دیده می‌شود. برخی شاعران بدون آنکه منظومه‌ای همانند بوستان، مشتمل بر حکایات مختلف بسرایند، تنها حکایت کوتاهی را به نظم آورده‌اند. حکایت به دلیل داشتن ویژگی‌هایی چون استقلال، جذابیت برای مخاطب، قابلیت استخراج معانی از آن و ایجاد بستر تفنن برای شاعر، تناسب خوبی دارد که موضوعی برای اشعار کوتاه واقع شود. در برخی از این اشعار، هدف شاعر درج گزاره‌های اخلاقی بوده نه پرداخت حکایتی کامل. از همین نوع است حکایتی که حسن دهلوی در مورد یک شیرمرد آورده و مبتنی بر گزاره‌های اخلاقی و تعلیمی با رنگ و بویی انتقادی است و هدف شاعر بیشتر بیان آن سخنان بوده نه ارائه و پرداخت حکایت:

شیرمردی چه خوب گفت امروز   باری از سگ طریق فقر آموز
سگ که بر خاک خوار غلطیده است   پنج خصلت در او پسندیده است
اولین آن که مسکنش نبود   خان و مانی معینش نبود...
(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۷۸-۵۷۹)

برخلاف این نوع حکایات گفت‌وگومحور در برخی از حکایات کوتاه وی، قصه‌هایی کامل روایت شده و متضمن نکات اخلاقی و گاه انتقادی ارزشمند و والایی است و همچون بسیاری از حکایات سعدی رنگ و بوی طنز دارد. از آن جمله است حکایت نود و نه مسلمان و یک گبر که سوار کشتی‌ای بودند و گرفتار طوفان شدند. مسلمانان این بلا را از شومی گبر گمراه دانسته، قصد می‌کنند او را به دریا افکنند. گبر پاسخ می‌دهد:

گر از تاثیر شومی یکی گبر
بلا خیزد چه تدبیر است جز صبر
چرا صدق نود نه مومن پاک
اثر ندهد در این حال خطرناک
(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۸۱)

سعدی نیز علاوه بر حکایات مندرج در بوستان، پنج حکایت تعلیمی دیگر سروده که در کلیات او مندرج است (ر. ک: سعدی، ۱۳۸۵: ۱۱۲۴).

اگرچه حکایات بیشتر درون‌مایه‌ای تعلیمی دارند، باز موضوع برخی از آن‌ها غنایی است. حسن دهلوی پنج حکایت کوتاه دارد که برخی از آن‌ها به روایتی کامل تبدیل نشده و شاعر از آن‌ها تنها برای نشان دادن و توصیف عواطف شخصیت‌ها بهره برده است. به عبارت دیگر، شاعر حکایتی را نقل کرده تا بتواند سخنی را از زبان یکی از شخصیت‌ها بیان کند در حالی که بدون آن نیز می‌توانست. از آن جمله است حکایتی در مورد غریبی که وقتش با خیال یکی خوش بود. دو بیت اولیه از این منظومه ۲۴ بیتی ساختار حکایت دارد، اما ادامه آن مشتمل بر سخنان و شرح سوز و خواسته درونی آن شخصیت است و جز آن، کنش خاصی انجام نمی‌گیرد:

از غریبی شنیدم این غم دل
علمی بر زده ز عالم دل
وقت خوش داشت با خیال یکی
زان همی ریخت بر جگر نمکی
این معانی به درد دل می‌گفت
گوهری از درون جان می‌سفت
کای چراغ شب سیه‌روزان
مرهم سینه جگر سوزان
حال من بین نظام حالی بخش
بر در خویشم اتصالی بخش
(دهلوی، ۱۳۵۲: ۵۷۰)

در دیوان شاعران دیگر نیز گاه حکایاتی مستقل و کوتاه در قالب مثنوی وجود دارد؛ از آن جمله است دیوان کمال خجندی که حکایتی در پنج بیت با موضوع غنایی هجران در آن مندرج است (ر. ک: خجندی، ۱۳۷۲: ۳۹۷).

بحث و نتیجه گیری

قالب مثنوی بیشتر برای سرودن اشعار بلند روایی و موضوعات پر دامنه و مبسوط استفاده می شود و در دیوان برخی شاعران نمونه های فراوانی دیده می شود که کوتاه و ابیات آن ها انگشت شمار است. گرایش شاعران به این نوع اشعار دلایل مختلفی داشته است. فراهم بودن آزادی بیشتر در این قالب، نیازهای آموزشی و تعلیمی، بیان معانی در ساختار و قالب های تازه، کم رنگ شدن اهمیت زبان پرطمطراق در اشعار، افزودن صمیمیت لحن، نیازها و تمایلات مخاطبان و رواج و محبوبیت قالب مثنوی از جمله این دلایل محسوب می شود.

شروع مثنوی های کوتاه از قرن ششم است که در قالب نامه های منظوم بیشتر تقاضای شاعر را به مخاطب رسانده است. پس از آن موضوعات مختلفی دست مایه شاعران در سرودن مثنوی های قرار گرفته است. ثبت تجربیات شاعر، نظم حکایات کوتاه و مستقل، مدح، مکتوبات منظوم، پند و موعظه و مباحث آموزشی از دیگر موضوعات مثنوی های کوتاه به شمار می رود.

تعارض منافع

تعارض منافع ندارم.

ORCID

Mahdi Dehrami <https://orcid.org/0000-0002-6794-794X>

منابع

- آقا احمد علی. (۱۹۸۳). *تذکره هفت آسمان*. کلکته: انتشارات مشن پریس.
- ابن رشیق. (۱۴۰۱). *العمده فی محاسن الشعر و آدابہ*. تحقیق محمد محیی الدین عبدالخمید. بیروت: دار الجیل.
- ابن معتز. (بی تا). *دیوان*. بیروت: دار صادر.
- ابن ندیم، محمد ابن اسحاق. (۱۳۸۱). *الفهرست*. ترجمه رضا تجدد. تهران: انتشارات اساطیر.
- ابن یمین. (۱۳۴۴). *کلیات*. تصحیح حسین علی باستانی راد. تهران: سنایی.
- ابوالفرج الاصفهانی. (۱۹۹۴). *اللاغانی*. جلد ۷. بیروت: دار احیاء التراث العربی.

- امیر خسرو. (۱۳۳۶). *آلای عمان موسوم به جواهر خسروی*. به اهتمام محمد مقتدی خان. دهلی: انسی تیوت گزت علی گره.
- تربیت، محمد علی. (۱۳۱۶). *مثنوی و مثنوی گویان ایرانی*. مجله مهر، ۵(۸)، ۷۵۷-۷۶۷.
- تهانوی، محمد علی. (۱۹۹۶). *کشاف اصطلاحات الفنون و العلوم*. بیروت: لبنان ناشرون.
- جیویی، نظام الدین احمد بن صالح الصدیقی الحسینی. (بی تا). *صنایع الجمال*. نسخه خطی کتابخانه مجلس شورای ملی. شماره ۱۴۳۷۳.
- حافظ، شمس الدین محمد. (۱۳۲۰). *دیوان*. به اهتمام محمد قزوینی و قاسم غنی. تهران: انتشارات زوار.
- خجندی، کمال. (۱۳۷۲). *دیوان*. تصحیح احمد کرمی. تهران: انتشارات ما.
- دهرامی، مهدی. (۱۳۹۸). *سیر و تطور ردیف در قالب مثنوی بر حسب نوع ادبی*. مجله مطالعات زبانی و بلاغی، ۱۰(۲۰)، ۲۲۱-۲۴۴. doi: 10.22075/JLRS.2019.14227.1163
- دهلوی، حسن. (۱۳۵۲). *دیوان*. به اهتمام مسعود علی محوی. حیدرآباد: ابراهیمیه میشن پریس.
- رامپوری، غیاث الدین محمد بن جلال الدین بن شرف الدین. (۱۳۷۵). *غیاث اللغات*. به کوشش منصور ثروت. چاپ دوم. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- رودکی. (۱۳۷۶). *دیوان رودکی سمرقندی*. براساس نسخه سعید نفیسی. چاپ دوم. تهران: انتشارات نگاه.
- سروری، محمد قاسم بن حاجی. (۱۳۳۸). *مجمع الفرس*. تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: انتشارات علمی.
- سعدی، مصلح بن عبدالله. (۱۳۸۵). *کلیات*. تصحیح محمد علی فروغی. تهران: انتشارات هرمس.
- شبللی نعمانی. (۱۳۱۴). *شعر العجم*. ترجمه محمد تقی فخر داعی گیلانی. تهران: انتشارات مطبوعه مجلس.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۹). *آشنایی با عروض و قافیه*. تهران: انتشارات فردوس.
- صفا، ذبیح الله. (۱۳۶۹). *تاریخ ادبیات در ایران*. جلد اول تا پنجم. تهران: انتشارات فردوس.
- صفی پور شیرازی، عبدالرحیم بن عبدالکریم. (۱۳۸۸). *منتهی الارب فی لغة العرب*. ترجمه حسن فوادیان و علیرضا حاجیان نژاد. تهران: دانشگاه تهران.
- صولی، محمد بن یحیی. (۲۰۰۴). *الاوراق*. تحقیق هیورث دان جیمز. قاهره: الثقافة.
- ظهیر فاریابی، طاهر بن محمد. (۱۳۸۱). *دیوان*. تصحیح امیر حسن یزدگردی. تهران: انتشارات قطره.
- عبید زاکانی. (بی تا). *کلیات*. تصحیح عباس اقبال. تهران: انتشارات زوار.

- عنصر المعالی، کیکاووس بن اسکندر. (۱۳۳۵). *قابوس نامه*. تصحیح امین عبدالمجید بدوی. تهران: کتابفروشی ابن سینا.
- عوفی، محمد. (۱۳۲۴). *لباب الالباب*. تصحیح ادوارد براون. لیدن: بریل.
- قیس رازی، شمس الدین محمد. (۱۳۱۴). *المعجم فی معاییر اشعار العجم*. تصحیح محمد قزوینی. تهران: انتشارات مطبوعه مجلس.
- کاشفی، کمال الدین حسین. (۱۳۶۹). *بدایع الافکار*. ویراسته میرجلال الدین کزازی. تهران: انتشارات مرکز.
- کمال الدین اسماعیل. (۱۳۴۸). *دیوان*. به اهتمام حسین بحر العلومی. تهران: کتابفروشی دهخدا.
- منور، محمد. (۱۳۸۶). *اسرار التوحید*. تصحیح و شرح محمد رضا شفیعی کدکنی. چاپ هفتم. تهران: انتشارات آگاه.
- نزاری قهستانی. (۱۳۹۶). *نامه های منظوم*. تصحیح محمود رفیعی و محمدرضا راشد محصل. بیرجند: انتشارات چهار درخت.
- نظامی عروضی. (۱۳۲۷). *چهارمقاله*. تصحیح محمد قزوینی. هلاند: بریل لیدن.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۸۳). *زبان چگونه شعر می شود*. مشهد: انتشارات دانشگاه آزاد اسلامی مشهد.

English References

- Amir Khosrow, A. (1957). *Lali Oman Known as Jawahar Khosravi*. By Moqtada Khan, M, Delhi: Ansi Tiot Gazette Ali Garh.

Translatd References to English

- Abolfaraj, A. (1994). *al-Aqani*. Beirut: Dar al-Ahya al-Tarath al-Arabi. [In Persian]
- Agha Ahmad, A. (1983). *Tazkereh Haft Asman*. Calcutta: Mashen Press. [In Persian]
- Dahrami, M. (2019). The evolution of the line in the form of Masnavi. *Journal of Linguistic and Rhetorical Studies*, 10(20), 221-244. doi: 10.22075/JLRS.2019.14227.1163 [In Persian]
- Dehlavi, H. (1973). *Divan*. Edited By Mahvi, M. A. Hyderabad: Ebrahimiyyeh Mishna Press. [In Persian]
- Hafiz, Sh. (1941). *Divan*. edited By Qazvini, M. and Ghani, Q. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Ibn Mu'taz, A. (1995). *Divan*. Beirut: Dar Sader. [In Persian]

- Ibn Nadim, M. (2001). *Alfehrest*. Translated by Tajaddad, R. Tehran: Asatir. [In Persian]
- Ibn Rashi, A. (1979). *Al-Umda. Investigation of Mohammad Mohiuddin Abdul Khamid*. Beirut: Dar al-Jil. [In Persian]
- Ibn Yamin, A. (1967). *Divan*. Edited by Bastani Rad, H. A. Tehran: Sanai. [In Persian]
- Kamaluddin, I. (1969). *Divan*. Edited by al-Ulumi, B. Tehran: Dekhoda Bookstore. [In Persian]
- Kashefi, K. (1990). *Badaye al-Afkar*. Edited by Kazazi, M. J. Tehran: Markaz. [In Persian]
- Khojandi, K. (1993). *Divan*. Edited by Karami, A. Tehran: Ma. [In Persian]
- Kikavus Ibn Eskanda, O. (1956). *Qaboosnameh*. edited by Badavi, A. A. Tehran: Ibn Sina. [In Persian]
- Munawwar, M. (2007). *Asrar al-Tohid*. Edited by Shafiei Kadkani, M. R. Seventh edition. Tehran: Agah. [In Persian]
- Nezami Arooz, A. (1958). *Four articles*. Edited by Qazvini, M. Holland: Brill Leiden. [In Persian]
- Nizari Ghohestani, S. (2017). *Poem letters*. Edited by Rafiei, M. and Rashed, M. R. Birjand: Chahar Derakht. [In Persian]
- Obaid Zakani, N. (1942). *Kolliat*. Corrected by Iqbal, A. Tehran: Zavar. [In Persian]
- Owfi, M. (1945). *Lebab al-Albab*. Edited by Brown, E. Leiden: Braille. [In Persian]
- Qais Razi, Sh. (1935). *al-Mojam*. Corrected by Qazvini, M. Tehran: Majles Press. [In Persian]
- Rampuri, Gh. (1996). *Ghias al-Loqat*. Edited by Sarvat, M. Second Edition. Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Rudaki, A. (1997). *Divan Rudaki Samarkandi*. edited by Nafisi, S. Second Edition. Tehran: Negah. [In Persian]
- Saadi, M. (2006). *Kolliat*. edited by Foroughi, M. A. Tehran: Hermes. [In Persian]
- Safa, Z. (1990). *History of literature in Iran*. Vol. one to five. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Safipour Shirazi, A. (2009). *Montahi Al-Arab*. Translated by Foadian, H. and Hajiannejad, A. Tehran: University of Tehran. [In Persian]
- Shamisa, S. (2000). *Familiarity with prosody and rhyme*. Tehran: Ferdows. [In Persian]
- Shebli Nomani, M. (1935). *Sher Al-Ajam*. Translated by Fakhr Daei Gilani, M. T. Tehran: Majles Press. [In Persian]

- Sorori, M. (1969). *Majma Al-Fors*. Edited by Dabirsiyaghi, M. Tehran: Elmi. [In Persian]
- Suli, M. (2004). *al-Awraq*. Research by Hiorth Dan James. Cairo: Cultural. [In Persian]
- Tahanavi, M. (1996). *aL- Kashaf Estelahat*. Beirut: Lebanon Publishers. [In Persian]
- Tarbiat, M. (1937). Masnavi and Masnavi Guyans. *Mehr Magazine*, 5(8), 757-767. [In Persian]
- Vahidian Kamyar, T. (2004). *How language becomes poetry*. Mashhad: Islamic University of Mashhad. [In Persian]
- Zahir Faryabi, M. (2002). *Divan*. Edited by Amir Hassan Yazdgerdi, Tehran: Qatreh. [In Persian]

استناد به این مقاله: دهرامی، مهدی. (۱۴۰۲). مثنوی‌های کوتاه در ادب فارسی (تا قرن هشتم). متن پژوهی ادبی، ۲۷ (۹۸)، ۳۲۴-۲۹۷. doi: 10.22054/LTR.2021.55257.3167

Literary Text Research is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.